

acompanyades d'un comentari just i adient. També són d'agrair els catorze quadres sinòptics que, amb un simple cop d'ull, permeten de tenir una visió de conjunt de les nombroses dades que comporta una obra d'aquesta mena. Els cinc mapes que hi ha al llibre fan entenedors, tant la situació privilegiada d'Olímpia dins l'Hèl·lada com el marc geogràfic en què es van moure els grecs de l'antiguitat.

En aquesta obra, editada amb una cura exquísida, l'autor ha sabut trobar una forma d'exposició directa i sense enfarfec de cap mena, que li dóna la possibilitat de connectar amb un públic majoritari sense renunciar, com a bon filòleg, a l'autoritat indiscutible de les fonts i dels testimonis dels autors clàssics sempre que ho ha cregut convenient.

Cal, doncs, donar la més càlida benvinguda a aquesta obra, que des d'una perspectiva catalana difon el coneixement, sempre apassionant de l'olimpisme.

Joan Alberich i Mariné

FRANCISCO RODRÍGUEZ ADRADOS
Palabras e ideas

Ediciones clásicas, Madrid, 1992,
544 pp.

Es tracta de un llibre, i ja d'entrada cal dir d'un molt bon llibre, que aplega vint-i-dos treballs del professor Francisco Rodríguez Adrados publicats abans dispersament —articles de revista, pròlegs de llibres, etc.—, que tracten aspectes de la filosofia grega. El nucli central el formen catorze treballs sobre Sòcrates i Plató, flanquejats per treballs molt meritoris sobre els pre-socràtics i la sofística, aquesta estudiada eventualment en la seva relació

amb Plató o Sòcrates. Hi ha una investigació, per exemple, dels aspectes purament lingüístics dels textos filosòfics, com és ara sobre el grec parlat per Sòcrates (pp. 251 ss.) i un altre sobre els plantejaments de llengua d'alguns filòsofs grecs, per exemple Sext Empíric, o de gramàtics, com Dionís de Tràcia, o del mateix Plató, que poden ser interpretats fins i tot en clau estructuralista (pp. 515 ss.). A l'article «La teoria del signo en Gòrgias de Leontinos» (pp. 97-109), el professor Rodríguez Adrados adverteix que l'organització triangular «coses-significats-signes» es troba ja anticipada d'alguna manera a Gòrgias per la seva distinció entre «coses» (πράγματα), «objectes de pensament» (τὰ φρονούμενα) i llenguatge (λόγος). La filosofia de Sòcrates i Plató com a superació i complementació de la tragèdia és un interessant assaig que marca els límits del drama tràgic (i còmic) en els seus auditoris, i un llarg treball sobre Heràclit es pot dir que és una reinterpretació d'aquest autor fonamentada en un estudi, en bona part innovador, del seu lèxic (pp. 35 ss.). Efectivament, el ventall semàntic que Rodríguez Adrados descobreix a Heràclit representa alguna novetat, tal com es pot comprovar si es compara amb alguna exposició clàssica, com la de Guthrie, al final del primer volum de la seva *Historia de la filosofía griega* (Madrid, 1984). També el penúltim treball de l'aplec (pp. 463 ss.) «Ciencia griega y Ciencia moderna» és un clar al·legat a favor de la urgència que preguem consciència que les ciències actuals, i no solament les de l'esperit, que ja seria d'esperar, provenen de Grècia (la filosofia, la literatura, la història, la geografia, la gramàtica i les matemàtiques); també aquelles ciències que en la seva emergència europea, occidental, no tenen, com a entitat, més d'un segle o d'un segle i mig d'existència (la física; la química; la medicina, en el rigor del seu cultiu actual; la biologia, però

Aristòtil ja va ser biòleg; etc.) troben doctrines sorprenentment premonitòries a Grècia, com la teoria atòmica de Demòcrit d'Abdera. A «Cara y cruz de los sofistas» (pp. 91 ss.) se subratllen els aspectes positius de la sofística, que no es poden negar, però que es veuen enfosquits perquè la informació que tenim dels sofistes ens ve de la mà de dos acarnissats enemics d'ells, Plató i Aristòfanes.

Una idea que surt amb insistència al llarg del llibre del professor Rodríguez Adrados, és l'estreta interrelació entre els problemes de llengua i els de pensament, de manera que resulta impossible d'estudiar i d'investigar una ideologia o una teoria prescindint de la terminologia en què s'expressa en la seva llengua original prescindint de la concatenació en sistema de les paraules que integren aquesta terminologia. De tota manera, aquesta problemàtica s'escruta amb especial profunditat en el treball que relaciona els sofistes i Plató, «Lengua, ontología y lógica en los sofistas y en Platón» (pp. 113-156). Un dels trets més característics i significatius de la filosofia grega és l'oposició, aïllada o genèrica, de conceptes o de realitats, en primer lloc, de l'entitat i de la no-entitat (ser, no-ser), dia i nit, fred i calor etc., que possibilita el salt metafísic quasi immediatament. El mèrit de conjunt del treball del professor Rodríguez Adrados sobre Plató és haver notat com Wilamowitz fou el primer que articulà els continguts de la filosofia de Plató en el decurs de la seva vida, «La investigación de Platón en el s. xx» (pp. 279-308). Perquè el primer estudiós modern de Plató, el teòleg alemany doblat de filòsof Schleiermacher, en el fonamental pròleg amb què forní la segona edició de la seva traducció alemanya del filòsof l'any 1828, va atribuir en bloc tota la doctrina de Plató a la seva persona, i sostenia que des del primer moment

Plató posseïa el seu cos de doctrina com un bloc compacte i totalment constituït, i a més a més perennement invariànt. Aquesta tesi anà sofrint l'explicable erosió dels anys i de les impugnacions, però fou Wilamowitz, en el seu llibre *Platon* (dos volums, Berlín, 1918), qui arraconà definitivament i amb claredat la tesi de Schleiermacher. Això és especialment significatiu si es pensa que precisament entre nosaltres s'havien aixecat veus (el professor Lasso de la Vega, a la seva obra *De Safo a Platón*, Barcelona, 1976) rebaixant el valor crític de l'obra de Wilamowitz sobre Plató. També és important la remarca del Sr. Rodríguez Adrados sobre el descobriment de Jäger (i el mot «descobriment» és exacte, perquè el que ara direm, abans d'ell, no ho havia vist ningú) del fet que Sòcrates i Plató (el segon per herència del primer) s'interessaren primordialment per l'educació (*paideia*), per damunt del seu interès per la política i pel que els inspirava la dialèctica. Jäger titula el seu llibre amb el mot central *Paideia*, i s'ho val d'annotar la recta observació del Dr. Rodríguez Adrados, per tal com, amb un empedreïment inexplicable, el professor Jaume Pòrtulas («En els navilis de Pantagruel» dins *Els Marges*, setembre de 1984) parlava de la sinistra *Paideia*. La lectura del capítol «Platón y la reforma del hombre» (pp. 407-436, cf. principalment la pàgina 416) és, des d'aquest punt de vista, reconfortant, així com la de l'article «El filósofo platónico» (pp. 313-344), que va per rutes molt semblants.

El professor Rodríguez Adrados reprodueix, de diversos autors, una biografia de Plató molt suggestiva, que il·lumina bé la seva personalitat (en això recull també idees fonamentals de Wilamowitz): Plató tenia, per família i per naturalesa, una profunda vocació política (*Carta VII*), però la seva experiència

pràctica, els Trenta Tirans (403 aC) i la mort de Sòcrates (399 aC) el van apartar de qualsevol activitat política, encara que, en la seva intenció, no definitivament; el manifest d'aquest primer comiat és el diàleg *Gòrgias*. Fundà l'Acadèmia amb dues finalitats, com a recés meditatiu i com a centre de formació de filòsofs, és a dir, de futurs governants; el manifest fundacional de l'Acadèmia és el diàleg *Menó* i potser també *Fedre*. Els viatges a Sicília van ser un intent sinceríssim de fundar la seva ciutat ideal dissenyada a la *República*; el seu perillós fracàs l'emmenà a l'evasió metafísica que són els seus diàlegs *Parmènides*, *Teetet*, *Fileb* i *Sofista*, no sense un record enyoradís a la definitivament perduda ciutat ideal: el *Polític* i les *Lleis*. El senyor Rodríguez Adrados exposa, al llarg del seu llibre, més d'una vegada, aquest esquema biogràfic i n'extreu interessants conseqüències, per exemple (p. 410) els canvis d'estat d'ànim en el filòsof, que condicionaven essencialment la direcció de la seva dedicació filosòfica en cada moment.

El llibre subratlla idees molt interessants, com és ara que Plató no va pretendre mai, en el conjunt dels seus diàlegs, establir un cos tancat de doctrina; cada diàleg és un tot independent en funció de l'interès concret del tema que tracta, amb poques influències dels diàlegs anteriors ja redactats, i això fa que no es puguin veure com incoherències certs desfasaments que s'hi donen, i coses que no encaixen al cent per cent en el cos total del corpus platònic. Són estrictacions últimes d'origens diferents. Moltes diferències responen al mateix punt d'arrencada (pp. 302 ss.). Si a la *República* és el Bé, això es deu al plantejament ètico-polític del diàleg; la *Bellesa* al *Convit* ve a ser el mateix, però observat des del punt de vista de la sublimació de l'Eros. Quan, després de la

República, s'aborda el problema de la relació de l'U i el Múltiple (plantejada a *Parmènides*), al *Polític* s'arriba a l'Ésser absolut ($\kappa\alpha\tau\epsilon\lambda\omega\varsigma\ \delta\upsilon\nu$) i al Demitürg o Déu del *Timeu*.

Ja en el primer dels seus treballs aplegats en aquest volum «La filosofia grega como género literario» (pp. 1-13), el Dr. Rodríguez Adrados nota que a Grècia l'enllaç entre filosofia i religió és múltiple. Però la religió no condiciona essencialment la noció de divinitat. Després concreta la idea de Déu o de Divinitat a Plató, i de retop a Aristòtil i als pre-socràtics. A l'article «El concepto de hombre en la edad ateniense» (pp. 183-206) diu que entre els grecs la divinitat fou vista *només* en el reconeixement dels límits del poder humà i en la incomprendibilitat dels decrets dels déus. La denominació positiva d'aquesta divinitat, Zeus, el déu, $\delta\alpha\acute{\iota}\mu\omega\nu$, és elusiva i indiferent. El que és decisiu és que mai no es veu el déu dictant normes positives de vigència universal (proposant, per exemple, què és l' $\acute{\alpha}\rho\epsilon\tau\acute{\eta}$).

La gran novetat de Plató, assenyala el Dr. Rodríguez Adrados, és atribuir caràcter diví a la Idea del Bé. Des de Plató el concepte d'home es indefinible si no es recorre al de Déu. Déu és el model de l'home si aquest ha de ser més perfecte (pp. 200 ss.) Però el déu platònic és un déu filosòfic, al qual s'arriba per inducció, que repercutirà més fredament i potser invertint el sentit de l'especulació, Aristòtil (doctrina del Primer Motor); el Dr. Rodríguez Adrados, a «Ciencia griega y ciencia moderna» (p. 466) adverteix inequívocament que el déu d'Aristòtil no és religiós.

El llibre subratlla aspectes molt interessants com, per exemple, que la teoria platònica de les Idees arrenca nuclearment de la noció socràtica de concepte, al qual s'arriba per inducció, i aquí es dona quelcom característic de Plató re-

ferit a Sòcrates i també a la Sofística, que el pensament purament racional de Sòcrates —la gesta del qual va consistir a convertir el pensament racional de destructor de velles normes en constructor de normes noves, perquè creia en el poder de la raó (p. 193)— rep un bany religiós (la Idea del Bé a la *República*). També per via indirecta, el Dr. Rodríguez Adrados recull dels diàlegs platònics interessants dades sociològiques; les enquestes socràtiques sobre determinats valors demostren que aquests havien caigut en crisi, i que calia redefinir-los. Sòcrates tanmateix no ho fa mai (diàlegs aporètics), però la seva inquisició demostra que podem arribar a saber-ho per via estrictament racional. És d'agrar la nitidesa amb què el Dr. Rodríguez Adrados destaca el fet que el Sòcrates protagonista del diàleg *Gòrgias* és essencialment diferent del Sòcrates dels primers diàlegs; atès que aquest concorda estrictament amb la figura que d'ell ens forneix Xenofont, cal concloure que des del *Gòrgias*, darrere del Sòcrates dels diàlegs platònics, hi ha el mateix Plató. Lentament i amb recança, la figura de Sòcrates es va esvainent dels diàlegs, a les *Lleis* ni tan sols hi figura, el seu paper al *Parmènides* és secundari, i al *Polític* i al *Sofista* no ateny la plenitud de protagonisme que en la majoria de l'obra platònica. En aquest període avançat de la seva vida, i des d'aquest punt de vista, hi ha la important excepció del *Teetet*.

Ja m'he allargat potser massa, però no vull acabar sense dedicar un comentari a l'estudi que el Dr. Rodríguez Adrados fa dels aspectes ètics a Sòcrates i a l'obra de Plató. Per raons òbvies la tragèdia, la gran educadora d'Atenes en el segle v, era incapaç d'oferir models estrictes, a tot estirar era un toc d'atenció quant a les conductes, de manera molt general. Per un altre cantó, la sofística havia rela-

tivitzat els valors, per tal com posava l'interès individual per davant del de la comunitat («l'home, mesura de totes les coses» era el *leitmotiv* de Protàgoras). Davant d'això, Sòcrates propugna una actitud que recorda, mal que sigui llunyanament, la cristiana inversió de valors vitals (la *μετάνοια* cristiana o canvi de mentalitat, la *περιπαγωγή* socràtica, exactament «el capgirament»). Sòcrates atén sempre la ciutat i ho paga amb la vida, i el Dr. Rodríguez Adrados subratlla amb força que, juntament amb altres aspectes, aquesta mort martirial de Sòcrates és a la base mateixa de la consideració ètica de Plató, que conflueix en la política en la fundació de l'estat ideal a la *República*. A la relativitat de la doctrina sofística, Sòcrates i Plató hi oposen una ètica objectiva. Les concepcions modernes d'estat, des de les monàrquiques fins a les marxistes, arrenquen de la ciutat platònica, interpretada diversament des de la seva mateixa arrel, naturalment. Jo mateix vaig assenyalar, en el meu estudi que corona la meua edició de la *República* a la Fundació Bernat Metge, que el transvasament de l'ètica personal de Plató a la ciutat ideal és poc satisfactòria, perquè construeix una estat poc habitable i encobertament tirànic. La ciutat platònica fou dissenyada pel seu autor per una lògica fèrria estricta que no admet matisacions, per un pur mecanisme, procés al qual no foren alienes les condicions personals de la vida del mateix Plató, i aquest pur mecanisme porta a la persona, en últim terme, les condicions més íntimes i irreductibles d'una existència normalment humana. Però no hi ha dubte que, sense arribar a aquests extrems, l'ètica de Sòcrates i Plató corona digníssimament la vida dels homes, i és mèrit del Dr. Rodríguez Adrados haver-ho palesat abastament.

En resum, aquest és un molt bon llibre, que es veu tanmateix enlletgit per

una deficient correcció de proves d'impremta. En efecte, hi abunden les errades tipogràfiques, i algunes són de tal calibre que cal intuir imaginativament què vol dir el text, perquè pel treball massa defectuós en la impressió del llibre alguna vegada no queda clar.

Manuel Balasch i Recort

U. ESPINOSA RUIZ

Epigrafía Romana de la Rioja
Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 1986, 190 pp., 11 láminas.

El caràcter disperso de los materiales epigráficos latinos riojanos, hacía necesaria su reunificación en un único repertorio como es el volumen que reseñamos, en el que se ofrecen perfectamente estructuradas y catalogadas las diversas inscripciones pertenecientes a este ámbito territorial. Frente al sistema tradicional de agrupar los epígrafes según su carácter de votivos, sepulcrales, miliarios etc., o bien siguiendo el orden alfabético de las localidades de donde proceden, el autor de esta obra ha preferido aplicar el criterio de conjuntos epigráficos con el objetivo de poder cubrir más fácilmente los grupos y unidades culturales que pudieron haber coexistido en la antigüedad sobre los actuales territorios riojanos.

En cuanto al modo de presentación de las inscripciones, se adopta un esquema común, exponiéndose el número de orden, localidad del hallazgo y lugar de conservación, e incluso el número de inventario del museo correspondiente. También se lleva a cabo una somera descripción de cada epígrafe en cuanto a medidas, forma, estado de conservación y decoración, atendándose igualmente y por supuesto al texto en cuanto a su correcta fijación y lectura, aspectos paleo-

gráficos y gramaticales, así como variantes en anteriores editores. No se olvida, además, la cronología ni la realización de comentarios histórico-culturales, adoptándose en cuanto al sistema de signos para la lectura de cada epígrafe, el aceptado internacionalmente para la reedición del CIL.

El conjunto epigráfico de *Tritium Magallum* (Tricio) constituye el más numeroso de la Rioja, con diecinueve inscripciones, representando el 25% del total inventariado. En líneas generales refleja, como bien se apunta, el doble elemento constitutivo de la vida de la ciudad, como serán los alfareros y el elemento militar, notable aquí al estar asentada una *vexillatio* de la *leg. VII Gemina*. De interés resulta la inscripción núm. 31, por cuanto constata aspectos muy concretos jurídico-testamentarios referentes a la manumisión de esclavos. Mención especial también requiere el epígrafe de *L. Memmius Probus* (núm. 25), en el que se menciona expresamente la condición jurídica de *Tritium Magallum*, a la vez que revela la preocupación de los poderes locales para garantizar la enseñanza a los ciudadanos. Dentro del área de influencia de este mismo núcleo se incluyen, además, los hallazgos de Estollo (núm. 39) y de San Millán de la Cogolla (núm. 40-41). La segunda concentración epigráfica de esta zona se localiza en Camero Nuevo, representando este grupo casi el 20% de la epigrafía de este ámbito, entre inscripciones conocidas y estelas o fragmentos cuyo texto no se ha transmitido. Aparentemente se trata de un conjunto cerrado y aislado, pero existen indicios que permiten afirmar la existencia de conexiones con el Valle de Najerilla y con la Meseta norte. Es de destacar el grupo de estelas (núms. 61, 62, etc.) que, representando una gran semejanza tipológica, debieron ser obra de un mismo taller.